

12. Jistotní (epistémická) modalita v latině a řečtině

Vypracovala: Kateřina Pořízková

Jistotní (epistémickou) modalitou nazýváme „signalizaci různého stupně přesvědčení (jistoty) mluvčího o platnosti obsahu výpovědi“ (Mluvnice češtiny III:355; Grepl-Karlík 1985:841; ale už i 1998:480). Mluvčí může ve výpovědi vyjádřit různou míru jistoty o reálnosti daného sdělení, jako např. přesvědčení, pravděpodobnost, možnost, domněnku, pochybnost atd. Dílčí postojové hodnoty představují souvislou škálu od jistoty plné (stoprocentní) až k jistotě takřka nulové. Jistotně modalitní postoje aplikuje mluvčí buď na propozice kladné nebo záporné, a to jak na nepodmíněné, tak podmíněné, platné v přítomnosti, minulosti nebo budoucnosti. Tyto postoje jsou vázány na fakt konstatace, jinak řečeno jsou inherentní složkou výpovědi s funkcí asertivní, tj. oznamovací, sdělovací, tvrdící.

Klasická řečtina a latina vykazují z hlediska způsobů vyjadřování jistotně modalitních postojů řadu identických rysů, které oba tyto jazyky spojují zejména v konfrontaci s jazyky moderními (např. češtinou, angličtinou, němčinou). Zároveň však disponují prostředky, kterými se mezi sebou výrazně odlišují. Obzvláště v případě klasické řečtiny se dá hovořit o pestřejší škále výrazových prostředků epistémické modalitní, kterými se tento jazyk v řadě případů naopak shoduje s vyjadřováním jistotně modalitních postojů v některých moderních jazycích (např. češtině), jak bude demonstrováno níže (str. 178n.). Podkladem pro popis výrazových prostředků jistotní modalitní v latině je především disertační práce H. Reichové (Vyjadřování jistotní modalitní v latině ve srovnání s češtinou a němčinou, Brno 1997).

Nejběžnější způsob vyjadřování jistotně modalitních postojů v obou jazycích představují prostředky predikatorické, tzn. takové, které jsou obsaženy v nadřazené struktuře tvořící část struktury souvětne (*Domnívám se, že jsem nemocný*), resp. větné struktury s polovětnou konstrukcí (*Domnívám se být nemocný*). Nadřazenou větu zakládá predikátor (zpravidla sloveso) a jednu z valenčních pozic postojového predikátu představuje podřazená věta formálně vyjádřená buď větou vedlejší, nebo infinitivní, resp. participiální konstrukcí. Jádrem jistotně modalitních predikátů jsou verba *putandi* (např. řec. νομίζω, ὑπολαμβάνω, οἶμαι, ἠγοῦμαι, διανοοῦμαι, z neosobních výrazů δοκεῖ, εἰκός ἐστιν; lat. *puto, existimo, arbitror*, z neosobních výrazů např. *opinio est*), kromě nich se však v jistotně modalitní funkci používá i sloves primárně jiných sémantických kategorií. Jedná se o verba *dicendi* (řec. ἀγγέλλω, λέγω, ὁμολογοῦμαι, (οὖ) φημι, z neosobních výrazů např. λόγος ἐστίν; lat. *dico, nego, affirmo*, z neosobních výrazů např. *dictum est, fama est*), verba *percipiendi* (řec. ὀρῶ, ἀκούω, αἰσθάνομαι, γινώσκω, z neosobních výrazů δῆλόν ἐστιν; lat. *video, cerno, sentio, audio*, z neosobních výrazů např. *apparet*), verba *sciendi* (řec. οἶδα, ἐπίσταμαι, μέμνημαι, z neosobních výrazů např. δῆλόν ἐστιν, φανερόν ἐστιν; lat. *scio*, z neosobních výrazů *constat, notum est*).

Predikatorické vyjadřování jistotně modalitních postojů můžeme z formálního hlediska rozdělit následovně:

- a) souvětné struktury s vedlejší spojkovou větou,
- b) větné struktury s infinitivní konstrukcí polovětnou (typicky AcI a NcI),
- c) větné struktury s participiální konstrukcí polovětnou (typicky akuzativ s participiem, nominativ s participiem).

12.1. Souvětné konstrukce s větou vedlejší

Latina

a) Obsahové věty oznamovací s konjunktivem

Do této kategorie jsou zařazovány obsahové věty, často s dubitativním *quin*, po výrazech typu *non nego*, *non me fallit*, *non me fugit*, *non dubito*, *non abest suspicio*, *controversia non est*, *obscurum non est* apod. V řídicí větě je predikát s implicitně záporným obsahem negován, popř. má věta s epistémickým predikátorem formu otázky (*quis dubitat?*), přičemž celkový význam takové konstrukce je vždy kladný. Konjunktiv se v závislé větě řídí podle časové souslednosti. Po epistémických predikátorech zastoupených slovesy *putandi*, *dicendi*, *percipiendi* a *sciendi* jsou však v klasické latině typické infinitivní konstrukce.

b) Obsahové věty tázací (tzv. nepřímé otázky) s konjunktivem

V řídicí větě se vyskytuje negovaný výraz typu *nescio/haud scio*, resp. výraz s implicitně záporným obsahem typu *dubito* aj., vedlejší věta bývá uvozena tázací částicí *an*, která má v tomto případě zcela specifickou modální funkci (např. *nescio, an veniat* „nevím, snad přijde = nevím, zda nepřijde“, tj. „asi přijde“, *dubito an non veniat* „jsem na pochybách, snad nepřijde = jsem na pochybách, zda přijde“, tj. „asi nepřijde“). Tento typ vedlejších vět je v klasické latině závazně konjunktivní.

c) Obsahové věty žádacího typu s konjunktivem

Jako prostředky vyjadřování jistotně modalitních postojů lze pojmut i takové případy, v nichž predikátor řídicí věty vyjadřuje vedle průvodního odstínu vůle (nejčastěji snahy, naděje a obavy) také základní význam jistoty/nejistoty (Mluvnice češtiny III 1987:357; cf. též Daneš-Hlavsa 1987:150, 215).

V latině se jedná především o věty obavné, které jsou závazně konjunktivní (dle časové souslednosti). Spojovacím výrazem bývá *ne/ne non [ut]* (např. *vereor ne mentiaris* „bojím se, abys nelhal = že lžeš“, tj. „asi lžeš“; *timeo ne non [ut] veniat* „bojím se, aby vůbec přišel = že nepřijde“).

Zvláštní subkategorii představují věty typu *fieri potest, ut dicam* „může se stát, že řeknu“, tj. „možná řeknu“, *fieri non potest, quin veniam* „nemůže se stát, abych nepřišel“, tj. „určitě přijdu“.

Řečtina

a) Obsahové věty oznamovací se spojkami ὄτι/ὡς

V klasické řečtině jde o jednu z nejobvyklejších forem obsahových vět oznamovacích. Jistotně modalitními predikátory bývají v těchto větájdící větě *verba sentiendi, sciendi a dicendi*. Po slovesech *putandi* je tato konstrukce poměrně vzácná (rovněž sloveso φημί v podstatě nepřipouští jinou konstrukci než infinitivní; tato zvláštnost se vysvětluje tím, že kromě prostého „říkám“ prezentuje φημί i názor mluvčího, zcela v duchu českého „tvrdím“).

V závislé větě se může objevit slovesný čas a způsob, kterého by bylo užito v případě, že by věta byla nezávislá. Řečtina tedy připouští kombinaci predikatorického způsobu vyjadřování s gramatickými prostředky jistotní modality (např. kombinace s optativem potenciálním s ἄν).

Vedlejší věta bývá nejčastěji uvozena spojkami ὄτι (která je i frekventovanější) nebo ὡς. Obě spojky jsou sice považovány v mnoha případech za zcela synonymní, existují však případy, v nichž může být spojka ὡς interpretována jako signalizátor menšího stupně přesvědčení o platnosti obsahu výpovědi — sdělovaná informace je pokládána mluvčím za přejatou, cizí, tudíž nezaručenou, mluvčí se od její pravdivosti distancuje (Fournier 1946:157n., Delaunois 1988: 108, Basile 2001:634, 636, Crespo-Conti-Maquieira 2003:396). Ve prospěch spíše subjektivního charakteru spojky ὡς lze uvést také fakt, že ὡς v participiálních konstrukcích příslovečných propozic důvodových indikuje subjektivní důvod (*protože prý*).

b) Obsahové věty tázací (tzv. nepřímé otázky)

V řídící větě je epistémický predikátor zastoupen slovesy a predikatorickými výrazy, které referují o neznalosti, resp. vyjadřují pochybnost, nejistotu, neznalost mluvčího (např. ἄγνοῶ, οὐκ οἶδα, ἀποροῶ, ἀμφισβητῶ, βουλευόμαι, σκέπτομαι, οὐ δῆλόν ἐστιν, ἄδηλόν ἐστιν), nebo naopak o výpovědi, zjištění, pochopení, vědomosti, jež vyjadřují plnou jistotu, resp. vysoký stupeň přesvědčení mluvčího (např. οὐκ ἄγνοῶ, ὄρω).

Podřazená věta je nejčastěji uvozena částicí εἰ (οὐ/μή), resp. tázacími zájmeny a adverbii, ojediněle ἄρα.

Z hlediska užití slovesných časů a modů v závislé větě se kromě indikativů všech časů může objevit i optativ s ἄν nebo konjunktiv deliberativní, i v těchto větách lze tedy kombinovat výrazové prostředky jistotní modality.

c) Obsahové věta primárně voluntativního typu (obavné, snahové)

V některých, kontextově podmíněných případech lze zařadit do jistotní modalitní i výrazové prostředky primárně užívané pro vyjadřování modalití voluntativní, především věty obavné a snahové (jak již bylo zmíněno výše).

V klasické řečtině může být v obsahových větách obavných relevantní pro signalizaci jistotně modalitního postoje modus, resp. čas slovesa v závislé větě. Kromě typického konjunktivu (nahraditelného optativem zástupným) se v těchto větách vyskytuje také indikativ perfekta, prézenta a futura i potenciální optativ s ᾄv, přičemž indikativů se užívá tehdy, pokud je předmět obavy podáván jako skutečnost a pokud je tím naznačeno, že se obava již vyplnila, nebo že se jistě vyplní (Rijksbaron 2002:56). Užití potenciálního optativu s ᾄv pak značí nejistotu, pochybnost (Humbert 1993:231).

Podle Kühnera-Gertha (1904:394) takové užívání slovesného modu, srovnatelné s obsahovými větami oznamovacími, svědčí o tom, že se nejedná o vyjádření prosté obavy, nýbrž o prezentaci mínění s významovým odstínem strachu.

Spojovacími výrazy těchto vět jsou částice μή (οὐ), ὡς (μή/οὐ) a ὅπως (μή/οὐ).

Z oblasti obsahových vět snahových klasifikujeme jako prostředky vyjadřování jistotní modalití takové případy, ve kterých je řídicí sloveso opět polysémní, tzn. obsahuje významový rys nejistoty. Např. sloveso σκοπῶ může být v závislosti na kontextu interpretováno jako *verbum deliberandi* se sémantickým rysem nejistoty, příp. nerozhodnosti, tj. „uvažovat“, spojovací výraz ὅπως (μή) má pak funkci relativního adverbia „jak“ (Muchnová 2004:95). V závislé větě se nejčastěji vyskytuje indikativ futura.

Stejnou funkci (tj. adverbia) jako v předchozím případě má ὅπως také v obsahových větách typu οὐκ ἔστιν ὅπως — srov. latinskou konstrukci *fieri non potest ut* (Kühner-Gerth 1904:405, pozn. 9) „nemůže se stát aby“, tj. „určitě ne“.

Osamostatněním vedlejší věty, resp. v některých případech i elipsou slovesa nebo predikatorického výrazu *timendi*, bývají vysvětlovány zvláštní větné útvary, tzv. autonomní věty obavné (Kühner-Gerth 1904:221; Schwyzer-Debrunner 1966:316n).

Jedná se o konstrukce μή + konjunktiv, např. μή τοῦτο γένηται „jen aby se to nestalo“ a μή οὐ + konjunktiv/indikativ, např. μή οὐ τοῦτο γένηται „to se asi (snad) nestane“, přičemž významový rys obavy obvykle ustupuje do pozadí a dochází k signalizaci zdrženlivého postoje mluvčího ve vztahu k realnosti/pravdivosti sdělení. Kühner-Gerth (1898:224n.) používají pro takovou výpověď termín „feinere Form der Behauptung“, Schwyzer-Debrunner (1966:317) „eine vorsichtige Behauptung“, v anglicky psané odborné literatuře se často objevuje termín „cautious statement“ (Goodwin 1998:92; Rijksbaron 2002:59).

Na druhé straně zařazení konstrukce οὐ μή + konjunktiv/indikativ futura „to se určitě/jistě nestane“ mezi výrazové prostředky jistotní modalití je poněkud sporné. Zatímco v klasických řeckých gramatikách se uvádí, že taková kon-

strukce slouží především k ujišťování ze strany mluvčího, že se obsah sdělení neuskuteční, resp. k emfatickému popření reálnosti obsahu sdělení (Kühner-Gerth 1904:221; Goodwin 1998:395nn), podle Rijksbarona (2002:59, pozn. 3) se konstrukcí $\mu\eta$ + konjunktiv, předchází-li jí záporka $\omicron\upsilon$, vyjadřuje pevné přesvědčení mluvčího o tom, že se předmět obavy neuskuteční. Rijksbaron své tvrzení dokládá na větě $\omicron\upsilon \mu\eta \pi\acute{\iota}\theta\eta\tau\alpha\iota$ (S. Ph. 103) „(tomu) jistě neuvěří“, v anglickém překladu *He will certainly not be persuaded* lze však adverbium *certainly* interpretovat spíše jako výraz s funkcí konfirmativní, nikoli jednoznačně jistotně modalitní (srov. české polyvalenční *jistě*). — Přikláním se tedy k názoru, že konstrukce $\omicron\upsilon \mu\eta$ + konjunktiv zastává spíše funkci konfirmativní.

12.2. Konstrukce infinitivní

Latina

Typickou latinskou konstrukci po postojových predikátorech zastoupených slovesy *putandi*, *dicendi*, *sciendi* a *percipiendi* představuje vazba akuzativu s infinitivem, resp. nominativu s infinitivem.

a) Konstrukce akuzativu s infinitivem

Tato konstrukce se nejčastěji vyskytuje po aktivních tvarech výrazů vyjadřujících různý stupeň jistoty (např. *scio*, *confido*, *credo* — *intellego*, *iudico*, *arbitror*, *reor*, *existimo*, *puto*, *opino*, *suspico* atd.), resp. po neosobních výrazech typu *certum est*, *opinio est*, *verisimile est*. Neosobní charakter mohou mít i výrazy typu *dicunt*, *aiunt*, které fungují jako prostředek vyjadřování cizího mínění.

b) Konstrukce nominativu s infinitivem

Po pasivních tvarech výrazů typu *videor*, *dicor* je v latině závazná vazba nominativu s infinitivem. Takový výraz je do češtiny přeložitelný pomocí neosobní konstrukce „zdá se, že“, popř. je jeho implicitním významovým ekvivalentem jedno z modálních adverbíí, resp. částic „zřejmě, asi, snad“. Konstrukce nominativu s infinitivem se objevuje rovněž po pasivních tvarech sloves *putandi* typu *putor*, *credor* „jak se soudí, údajně“.

Řečtina

Je-li jistotně modalitním predikátorem v řídící větě verbum *putandi*, má podřazená věta v klasické řečtině obvykle konstrukci infinitivní (ojediněle se tu objevuje vedlejší věta s $\acute{\omicron}\tau\iota$, $\acute{\omega}\varsigma$, popř. participiální konstrukce). Kromě toho se infinitivní konstrukce běžně objevuje i po epistémických predikátorech zastoupených slovesy *dicendi*, u nichž konkuruje větám vedlejším uvozeným spojkami (nejčastěji $\acute{\omicron}\tau\iota$, $\acute{\omega}\varsigma$). Po slovesech *percipiendi* následuje infinitivní konstrukce spíše výjimečně (jejich běžnou konstrukci představují participia /podobně jako v ang-

ličtině nebo ruštině/ nebo vedlejší věty s ὅτι a ὡς), a to zejména tehdy, pokud signalizují, že se v obsahu sdělení jedná o informaci přijatou, nezaručenou. Řecký infinitiv po řídicích slovesech výše zmíněných sémantických skupin je tradičně označován jako deklarativní (úsudkový) a bývá mu přisuzována specifická modální platnost: „durch den Infinitiv wird immer die subjektive Geltung des mitgeteilten Inhalts hervorgehoben“ (Kurzová 1968:64).

a) Konstrukce akuzativu s infinitivem

Tato konstrukce se nejčastěji objevuje u postojových predikátorů vyžadujících valenční pozici pro mluvčího ve formě subjektu v nominativu (typicky sloveso ve tvaru 1. os. sg.préz.), po některých neosobních výrazech, např. ἔουκε(v) „zdá se, že; zřejmě; asi“, popř. po analytických predikátorech typu substantivum + sponové sloveso, např. εἰκόσ (ἔστικν) „je pravděpodobné, že; pravděpodobně“. Jen velmi vzácně se vazba akuzativu s infinitivem objevuje rovněž po pasivních konstrukcích sloves *dicendi* a *putandi* (např. λέγεται, ὁμολογεῖται, φασίν).

b) Konstrukce nominativu s infinitivem

Konstrukce nominativu s infinitivem po postojových predikátech je v řečtině dvojího typu. První typ vzniká po deagentizaci, nebo-li převodu řídicí věty do pasiva (např. λέγεται σοφὸς εἶναι „říká se, že je moudrý“), a funguje jako typický prostředek vyjadřování cizího mínění. Druhý typ představuje tautoagentní konstrukce (při shodě subjektů obou propozic, doplněk bývá rovněž v nominativu), např. οἶμαι σοφὸς εἶναι „myslím si, že jsem moudrý“.

V infinitivní konstrukci u postojového predikátu se může objevit i částice ἄν, která signalizuje, že taková konstrukce zastupuje buď indikativ minulého času s ἄν, nebo optativ potenciální — v druhém případě může tedy opět docházet ke kombinaci výrazových prostředků jistotní modalit.

12.3. Konstrukce participiální

Latina

Vzhledem k tomu, že v latině je výskyt participiální konstrukce v rámci obsahových propozic oznamovacích omezen na slovesa vyjadřující bezprostřední smyslové vnímání (která, s výjimkou ojedinělých, kontextově podmíněných situací nemají platnost postojových predikátů), dá se obecně konstatovat, že tento jazyk nedisponuje participiální konstrukcí v rámci souvětího způsobu vyjadřování jistotní modalit.

Řečtina

Po postojových predikátorech zastoupených slovesy *percipiendi*, *sciendi* a *declarandi* (např. ἀγγέλλω, δηλῶ, φαίνω/φαίνομαι, εἶοικα aj.) se v klasické řečtině může objevit i konstrukce participiální. Po slovesech *dicendi* a *putandi* se participium vyskytuje jen velmi vzácně, v prvním případě tehdy, je-li výrok pojmán jako naprosto objektivní a nepochybně pravdivý (sémanticky odpovídá řídicí sloveso slovesům *declarandi*), v druhém případě může jít o vyjádření plného přesvědčení mluvčího o pravdivosti informace založeného na objektivně pravdivých okolnostech. Např. sloveso νομίζειν ve spojení s participiem sémanticky odpovídá slovesu εἰδέναι (Kühner-Gerth 1904:70). Vlastní slovesa *putandi* a *dicendi* tedy participiální konstrukci připouštějí jen ojediněle, a to právě z toho důvodu, že se významově vztahují ke stavům a dějům virtuálním, tj. nikoli objektivně pravdivým — mluvčí jejich pravdivost pouze předpokládá, nezaručuje se za ni, signalizuje od jejich pravdivosti svůj odstup. Na druhé straně se participiální konstrukce užívá všude tam, kde naopak mluvčí zdůrazňuje objektivitu, jednoznačnost či nepochybnost sdělované informace.

Participiální konstrukci naopak konkuruje u některých sloves *percipiendi* a *sciendi* jednak vedlejší věta uvozená spojkami ὅτι/ὥς (bezpříznakově), jednak infinitivní konstrukce, při jejímž uplatnění dochází k posunu významu: obvykle se jí naznačuje, že informace obsažená ve výpovědi je zprostředkovaná, příp. je známa jen z doslechu, tudíž nemusí být pravdivá, mluvčí se distancuje od její věrohodnosti. Podle Delaunaise (1988:144) je relevantní také gramatický tvar participia v souvislosti s pádovou rekcí slovesa v nadřazeném predikátu. Zatímco při vyjadřování bezprostřední percepce (která do jistotní modality obecně nepatří), např. u slovesa ἀκούω a αἰσθάνομαι, je participium v genitivu, akuzativem participia se signalizuje, že zdroj informace, která je v tomto případě zprostředkovaná, je zřejmý a věrohodný.

Uplatnění té které konstrukce (zvl. infinitivní versus participiální) bývá často relevantní pro porozumění konkrétní významové nuance řídicího slovesa, resp. z hlediska jistotní modality pro odlišení míry jistoty, s jakou mluvčí danou větu prezentuje. Klasický příklad představuje např. sloveso φαίνεσθαι, jež se ve spojení s infinitivem tradičně překládá jako „zdá se, že“ (a taková konstrukce označuje střední stupeň přesvědčení mluvčího o platnosti obsahu sdělení), zatímco ve spojení s participiem se překládá jako „je jasné, zřejmé, že“, což představuje vysoký stupeň jistoty o pravdivosti informace. Ne u všech sloves výše zmíněných sémantických skupin má však použití infinitivní vazby (narozdíl od konstrukce participiální) vliv na celkový význam věty ve smyslu jistotně modalitním (např. u οἶδα).

Participiální konstrukce jsou podobně jako infinitivní většinou dvojího typu (nominativ s participiem v případě tautoagentní konstrukce a akuzativ s participiem v případě konstrukce heteroagentní). Pokud se však sloveso řídicí propo-

zice pojí s jiným pádem než s akuzativem, bývají všechna doplnění v příslušném pádě, popř. přechází do akuzativu.

Rovněž i participiální konstrukce mohou mít u sebe částici ἄν, v takovém případě mohou zároveň zastupovat i optativ potenciální, což představuje další případ kombinace výrazových prostředků jistotní modalit.

Souvětný způsob vyjadřování jistotně modalitního postoje, tzn. takový, v němž epistémický predikátor obsazuje pozici predikátu věty řídicí a obsah sdělení, k němuž mluvčí vyjadřuje svůj postoj, je vyjádřen ve větě podřazené, není jediným způsobem realizace a signalizace jistotně modalitních postojů. Jednotlivé stupně jistoty mluvčího o pravdivosti sdělované informace mohou být indikovány také lexikálními nebo gramatickými prostředky.

12.4. Lexikální prostředky

a) Modální adverbia

V latině jsou za modální adverbia a částice signalizující jistotně modalitní postoj mluvčího považovány výrazy typu *certo*, *liquido*, *scilicet*, *evidenter*; *fortasse*, *forsan*, *forsitan*; *prope*, *paene*, *vix* aj. Některá z latinských modálních adverbii, zejména *certe*, *profecto*, *forte*, *scilicet* však stejně jako v případě českých výrazů typu *opravdu*, *skutečně*, *vskutku*, *doopravdy*, *jistě₂*, *určitě₂*, *samozřejmě* (Mluvnice češtiny III, 1987:365nn.) mají platnost spíše konfirmativní, popřípadě hodnotící (Reichová 1997:79).

V řečtině signalizují jistotní modalitu výrazy typu ἴσως, τάχα, ποῦ, σχεδόν, δήπου, jež se poměrně často vyskytují v kombinaci s modální částicí ἄν, příp. dalším výrazovým prostředkem jistotní modalit, zejména optativem potenciálním. Ojedinělá není ani kombinace spočívající v souběžném výskytu modálních adverbii a částicí typu τάχα ἄν ἴσως „snad by asi“. Jistotní modalitu zdánlivě indikují i některé další řecké částice, např. μήν (ἦ μήν), μέν, μὲν δή, μὲν οὖν, μέντοι, δή, δήθεν, δήτα, ἦ apod., jedná se však, obdobně jako v případě lat. *certe*, *profecto*, *forte*, *scilicet*, o výrazy s funkcí ujišťování, dotvrzování, příp. hodnocení.

Mezi modální částice, resp. větná příslovce, zahrnujeme i takové výrazy, které mají svůj původ v souvětném způsobu vyjadřování, staly se z nich však pokleslé vložené věty, tj. vsuvky.

V latině se větné a slovesné vsuvky rovněž objevují jednak ve formě věty hlavní (*credo*, *spero*, *puto*, *arbitror*, *opinor*), jednak ve formě věty vedlejší indikativní (*ut opinor*, *nisi fallor*, *si memini*, *ut mea fert opinio*, *ut mihi videtur* apod.) nebo konjunktivní (*quo/a/d sciam*, *ut ita dicam* atd.). Nominální vsuvky se v latině vyskytují buď v podobě prostého pádu, většinou ablativu (např. *mea sententia*, *meo arbitrio*, *mea opinione*), popř. v podobě předložkového pádu (*sine dubio*, *sine ulla dubitatione*).

V klasické řečtině se nejčastěji jedná o vsuvky ve formě věty hlavní, typickými zástupci jsou slovesa οἴομαι/οἶμαι, οἶδα, δοκῶ, φημί. Poměrně často se jistotně modalitní postoj vyjadřuje i vsuvkami ve formě věty vedlejší, což se týká víceslovných výrazů většinou uvozených spojkou ὥς, např. ὥς ἐμοὶ δοκεῖ, ὥς ἔοικε/ὥς ἔοικας, ἐξ ὧν ἐμοὶ φαίνονται, ὥς λέγουσι(ν), ὥς φασι(ν); řidčeji bývají vložené věty uvozeny εἰ (μή), např. εἰ μὴ ᾿γά κακὸς γνώμην ἔφυν, εἰ μὴ μαίνομαι, ἦν γὰρ ἐγὼ γνώμης μὴ ἀμάστω (podrobněji o tzv. propozičních větách podmínkových Wakkerová 1994:228–235).

Další typ vsuvek představují idiomatické výrazy ve formě infinitivních, syntakticky nezapojených konstrukcí typu ἐμοὶ δοκεῖν, ὥς ἐμοὶ δοκεῖν „jak se (mi) zdá“, ὥς ἐμοὶ κρῖναι „podle mého soudu“, ὥς ἐμὲ μεμνησθαι „pokud se pamatuji“, ὥς ἐμὲ εὐρίσκειν „jak zjišťuji“, ὥς εἰκάσαι „jak se lze domyslet“, ὅσον γέ μ᾿ εἰδέναι „pokud já vím“ apod. Takové infinitivy jsou obvykle označovány jako „absolutní“ (např. Smyth-Messing 1984:447).

Nominální vsuvky se v klasické řečtině vyskytují buď v podobě prostého pádu, nejčastěji dativu, který bývá často doprovázen komparativním ὥς, např. ὥς ἐμοὶ „podle mého soudu“, „u mne“, tj. „v mých očích“, ὥς ἰδόντι „jak se zdá“, „podle všeho“, ὥς πλήθει „podle názoru většiny“, (ὥς) ἐμῇ δόξει „podle mého soudu“, příp. i v akuzativu, např. γνώμην ἐμήν „podle mého názoru“, nebo předložkového pádu, např. παρὰ ἐμοί „u mne, v mých očích“, κατὰ γνώμην τὴν ἐμήν „podle mého názoru“ (i ellipticky κατὰ γὰρ τὴν ἐμήν).

b) Modální slovesa

Modální slovesa fungují primárně jako výrazové prostředky modalita voluntativní. Vyskytují se však případy, kdy je možné některá z nich na základě významových souvislostí interpretovat i jako prostředky pro vyjádření jistotně modalitních postojů. V klasické řečtině to potvrzuje Peňáz (1983:256) zejména u výrazu ἀνάγκη ἐστίν, ἀναγκαῖόν ἐστιν, např. Xen. Anab. 2.1.17 οἴσθα δὲ ὅτι ἀνάγκη λέγεσθαι ἐν τῇ Ἑλλάδι ἂν ἂν συμβουλευσῆς „víš přece, že se v Řecku bude určitě mluvit o tom, co poradíš“, dále pak i u slovesa μέλλειν (Peňáz 1983:261), jehož přesná modální specifikace je však mnohem obtížnější (tzn. zda se v tom kterém případě jedná o vyjádření možnosti, nutnosti v rámci modalita deontické, či jistotní modalita). Modální výrazy δεῖ, χρὴ, popř. i perifrastické konstrukce s verbálním adjektivem -τέον ἐστίν, se uplatňují také v deliberativních otázkách, v nichž mohou zastupovat konjunktiv.

V latině je situace obdobná, modální slovesa se vyskytují v použití prostředků jistotní modalita jen sporadicky. Týká se to ojedinele slovesa *debere* (Pinkster 1989:317; rovněž Bolkestein 1980:123n.) a *posse* zejména v opisných tvarech potenciální formy podmínkových souvětí při vyjadřování nepřímé závislosti (Reichová 1997:80n.). Núñez (1991:184) přiřazuje jistotně modalitní funkci i slovesu *licet*.

12.5. Gramatické prostředky

Latina

a) Futurum (často v kombinaci s modálním adverbium *fortasse*)

Latinské futurum v potenciálním významu bývá často doprovázeno modálním adverbium *fortasse*, např. *quaeret fortasse quispiam* „někdo se možná zeptá“, v klasické latině je však takové užití futura spíše omezeno na fráze typu *at dices, dicet aliquis* apod., jak uvádí Traina-Bertotti (1993:227).

Určitý prvek nejistoty může rovněž indikovat i futurum exactum (Bartoněk 1989/90:158–159), zvláště tehdy, je-li doprovázeno adverbium *fortasse*.

b) Konjunktiv potenciální

Latinský konjunktiv potenciální vyjadřuje možnost v přítomnosti (např. *aliquis dicat* „někdo by snad říkal, někdo snad říká“), nebo podle H. Reichové 1997 i možnost v minulosti (konj. imperfekta), což se však obecně týká jen některých sloves ve tvaru 2. os. sg., např. *videres, audires, crederes, putares* „byl bys viděl, slyšel, věřil, myslel“. Konjunktiv imperfekta se v tomto významu vyskytuje také ve 3. os. sg., např. *vix quisquam crederet* „stěží by byl někdo věřil“. Také tento konjunktiv se může vyskytnout v kombinaci s modálním adverbium (*forsitan*).

Řečtina

a) Optativ potenciální s ᾄv

Jeden z nejběžnějších prostředků vyjadřování epistémické modality v řečtině představuje optativ potenciální s částicí ᾄv. Do češtiny se překládá kondicionálem přítomným ve spojení s modální částicí „asi, možná, snad“, event. modálním slovesem možnosti, někdy i futurem. Mnohdy se objevuje i v kombinaci s další modální částicí/adverbium, např. *τάχα, ἴσως*. Vzhledem k tomu, že v řecké závislé větě většinou není užití toho kterého času nebo způsobu vázáno časovou sousledností, může se optativem potenciálním vyjadřovat jistotně modalitní postoj mluvčího i ve kterékoli závislé větě, ať už má charakter obligatorního či fakultativního doplnění řídicího predikátoru. V infinitivních a participiálních konstrukcích se implicitní platnost tohoto optativu indikuje částicí ᾄv. Navíc, vyskytne-li se takový optativ v souvětných konstrukcích s postojovým predikátorem, dochází k další kombinaci výrazových prostředků jistotní modality.

b) Optativus obliquus

Zařazení optativu zástupného (v úvahu lze vzít především optativ v obsahových větách po slovesech *dicendi*, případně ve vedlejších větách důvodových) do oblasti jistotní modality není zcela jednoznačné. Tradiční řecké gramatiky se

v pohledu na funkční platnost optativu zástupného po slovesech *dicendi* poněkud rozcházejí. Podle Kühnera-Gertha (1904:361, 4) zastupuje optativ za indikativ tehdy, má-li být tvrzení obsažené v podřazené větě spojováno s postojem subjektu nadřazené věty (autora projevu). To by sice do jisté míry mohlo naznačovat určitou rezervovanost vypravěče vůči pravdivosti toho či onoho tvrzení, vysloveně subjektivní zabarvení u tohoto optativu však Kühner-Gerth popírají (360; 543, pozn. 1). Podobně se vyslovují i další badatelé (např. Wakkerová 1994:297nn., Rijksbaron 2002:51n.). Podle nich se optativ zástupný uplatňuje tehdy, chce-li vypravěč naznačit časový odstup mezi přítomnou prezentací tvrzení a jeho aktuální podobou v minulosti. S poněkud odlišným pojetím se lze shledat u Schwyzera-Debrunnera (1966:331). Ti se sice v podstatě shodují s výše uvedenou charakteristikou použití optativu, zároveň však upozorňují na to, že si optativ mohl (zejm. v obsahových větách oznamovacích a v nepřímých otázkách) uchovávat původní význam výrazového prostředku možnosti (u Homéra se optativ potenciální objevuje i bez *ἄν*) a lze tedy předpokládat i jeho subjektivní zabarvení.

Ve prospěch jistotně modalitní funkce optativu zástupného lze uvést tvrzení např. Méndeze Dosuny (1999:331–352), podle něhož měl optativ zástupný původně sloužit jako specifický prostředek epistémické modalit. Užitím optativu se naznačuje, že důkazy, na jejichž základě staví mluvčí své tvrzení, nejsou zcela věrohodné, tzn. že zdroj vypravěčových informací není úplně spolehlivý (optativ zástupný je tu klasifikován jako tzv. *reportive evidential*). Svou hypotézu vysvětluje Méndez Dosuna jednak původem optativu zástupného (vznikl extenzí optativu potenciálního), jednak restrikcemi, které se na jeho užití uplatňovaly (nemohl zastupovat optativ potenciální s *ἄν* ani indikativ minulého času s *ἄν*). V klasickém období se však jeho funkční využití podle Méndeze Dosuny změnilo, stal se spíše formálním znakem citace tvrzení, tj. nepřímého stylu (v konfrontaci s indikativem i stylistickou variantou), a pozbyl své původní modální platnosti, což je prokazatelné především u attických řečníků, u nichž se dá těžko předpokládat, že by chtěli zpochybňovat tvrzení v neprospěch zájmu svých klientů. Totéž platí pro výpovědi, v nichž je zdrojem informace vypravěč sám (1. os. sg.), např. Pl. Smp. 174e εἶπον οὖν ὅτι καὶ αὐτὸς μετὰ Σωκράτους ἦκοιμι „řekl jsem tedy, že i já sám přijdu se Sókratem...“.

O subjektivním zabarvení optativu zástupného se explicitně zmiňuje Basile (2002:637n), v podobném smyslu i Duhoux (2000:232n.) a Delaunois (1988:134). Delaunois přesvědčivě demonstuje významový rozdíl mezi užitím optativu a indikativu v rámci jednoho souvětí na příkladu z Platonovy Apologie (21 c–d) Καῖπειτα ἐπειρώμην αὐτῷ δεικνύναι ὅτι οἰοίτο μὲν εἶναι σοφός, εἶη δ' οὖ „a pak jsem se mu pokoušel ukázat, že si sice myslí, že je moudrý, ale že jím není“.

Optativem (21c) v tomto případě Sókratés (v pozici vypravěče) naznačuje svůj odstup, rezervovanost vůči postoji svého partnera (v dialogu), kterého se snaží přesvědčit. Objektivní a definitivní soud, který pronáší Sókratés o své osobě,

je však v indikativu, který tu má naopak objektivní charakter (21 d): ἐλογιζόμεν ὅτι τούτου μὲν τοῦ ἀνθρώπου ἐγὼ σοφώτερός εἰμι „uvažoval jsem o tom, že jsem moudřejší než tento člověk“.

Zdá se tedy, že optativ zástupný mohl ještě v klasické řečtině v určitých kontextově podmíněných situacích fungovat jako výrazový prostředek jistotní modaloty.

c) Indikativ minulého času s ἄν

V klasické řečtině přejal část původní funkce optativu potenciálního, spočívající ve vyjadřování možnosti v minulosti, indikativ minulého času (nejčastěji aoristu) s ἄν. Tento případ se týká především omezené skupiny sloves, nejčastěji ve tvaru 2. os. sg., např. ᾤου ἄν „myslel by sis“, εἶδες ἄν „(u)viděl bys“, ἤγήσω ἄν „uznal bys“, případně 3. os. sg. ve spojení s neurčitým zájmenem, např. ᾤετο τις ἄν „někdo by si mohl myslet“, ἔγνω τις ἄν „někdo by mohl poznat“, ἦσθετο τις ἄν „někdo by si mohl všimnout“.

d) Konjunktiv s ἄν

V homérské řečtině může konjunktiv (a to i bez modální částice ἄν nebo κέ) vyjadřovat eventualitu v přítomnosti, resp. budoucnosti, a bývá proto v řadě odborných monografií hodnocen jako gramatický prostředek epistémické modaloty (Palmer 1984:65n., Pietrandrea 2005:42). Mezi často citovanými příklady bývá především verš z Odysseie (16, 437) οὐκ ἔσθ' οὗτος ἀνὴρ, οὐδ' ἔσσειται, οὐδὲ γένηται, který Chantraine (1997:209) výstižně překládá do francouzštiny „il n' existe pas, il n' existera pas, et je ne crois pas qu' il naisse jamais, l' homme qui...“ (= „tento člověk neexistuje, nebude existovat, ani nevěřím, že by se kdy narodil“).

V klasické řečtině je situace poněkud složitější, a to především s ohledem na fakt, že se konjunktiv futurální (v attičtině závazně spojený s modální částicí ἄν) vyskytuje pouze v určitém typu vět vedlejších (podmínkové, časové, relativní apod.). Kühner-Gerth (1898:217n.) to vysvětlují tím, že v pohomérské době ustoupil tento konjunktiv významově blízkému futuru, podle Bassetova pojetí (1979:144n.) mohla původní funkci konjunktivu vyjadřujícího možnost postupně nahrazovat perifrastická konstrukce slovesa μέλλειν + inf. (nejčastěji futura). Pro hodnocení konjunktivu s ἄν jakožto epistémického modifikátora by mohly být uvedeny případy, v nichž je do věty s konjunktivem vložena vsuvka s jistotně modalitní funkcí, např. Pl. Phd. 60d5–6 ὅταν με αὖθις ἐρωτᾷ — εὖ οἶδα γὰρ ὅτι ἐρήσεται „když se mne znovu zeptá — a já vím, že ten dotaz vznese“, podobně Rijksbaron (2002:70, pozn. 1) uvádí příklad věty z Hdt. 8, 60g ἦν ... τὰ ἐγὼ ἐλπίζω γένηται καὶ νικῆσωμεν τῆσι νηυσί, kterou do angličtiny překládá „If things go the way I expect them to and we conquer them with the ships...“ (= „pokud se tak stane, což já očekávám, a zvítězíme v námořní bitvě...“), přičemž modifikátorem vyjádřeným τὰ ἐγὼ ἐλπίζω se podle Rijksba-

rona zdůrazňuje to, že uskutečnění podmínky je považováno mluvčím za možné (pravděpodobné).

e) Futurum

Otázka, zda i v klasické řečtině figuruje futurum s jistotně modalitní funkcí, nebyla dosud spolehlivě zodpovězena. V případě homérské řečtiny lze uvést následující příklad z *Íliady* (1, 482) Ἦ δὴ λοίγια ἔργα τὰδ' ἔσσεται οὐδ' ἔτ' ἀνεκτά... „Toto budou jistě zhoubné, nesnesitelné věci...“

V klasické řečtině je situace poněkud komplikovanější. Tradiční řecké gramatiky takovou funkci klasického řeckého futura výslovně neuvádějí, na druhé straně lze vycházet např. z tvrzení Rijksbarona (2002:33), podle něhož nelze futurum označit za logicky kompatibilní s fakticitou — jedná se spíše o prezentaci virtuálního děje, jehož uskutečnění je v nějakém budoucím světě pokládáno za jisté, více jisté, než v případě použití optativu potenciálního s ἄν. Také Basile (2001:405a) se zmiňuje o tom, že řecké futurum se vztahuje k virtuální sféře, sféře pravděpodobnosti, možnosti (viz také Humbert 1993:151). Relevantní pro hodnocení řeckého futura v rámci jistotní modalitní funkce může být také to, že se indikativ futura objevuje místo očekávaného prezentačního tvaru v těch případech, kdy je obsah sdělení v momentu promluvy pokládán mluvčím za možný (Kühner-Gerth 1898:172; Smyth-Messing 1984:428), např. Pl. R. 376a καὶ τοῦτο ἐν τοῖς κυσὶ κατόψει, ὃ καὶ ἄξιον θαυμάσαι τοῦ θεοῦ... „a takovou věc spatříš (bys mohl spatřit) u psů, což je u zvířete podivuhodné...“ Také tzv. gnómické futurum by mohlo být v určitých případech chápáno jako vyjádření vysoké míry přesvědčení mluvčího o platnosti sdělení, např. S. Ant. 661-662 ἐν τοῖς γὰρ οἰκείοισιν ὅστις ἔστ' ἀνὴρ χρηστός, φανεῖται κὰν πόλει δίκαιος ὢν „takový muž, který je doma šlechetným, ukáže se i spravedlivým občanem“.

Futurum s jistotně modalitní funkcí lze doložit v následujícím příkladě z D. Phil. 3.55 λέξω δ' ἔργ' ἃ πάντες εἴσεσθε. Čistě temporální platnost výrazu εἴσεσθε by v této větě byla nesmyslná, neboť mluvčí se jistě nechystá říci něco, co budou adresáti *teprve vědět*, nýbrž sdělí něco, o čem současně předpokládá, že adresáti *patrně vědí*. Nabízí se tu tedy vhodný český překlad „povím vám věci, které vy patrně znáte“.

Za zvláštní kategorii jistotně modalitních postojů lze považovat deliberativní otázky, které signalizují jistotní modalitu nerozhodností a rozpaky mluvčího nad tím, co by mohl nebo měl udělat. V tomto typu otázek se v řečtině objevuje konjunktiv (tzv. deliberativní) typu τί ποιῶμεν „co máme dělat?“, event. futurum, a také modální výrazy typu δεῖ, χρῆ, popř. perifrastické konstrukce s verbálním adjektivem -τέον ἐστίν. V latině se v deliberativních otázkách objevují konjunktiv prezenta a perfekta, např. *quid faciam* „co mám dělat“.

Další zvláštní kategorii v rámci signalizace jistotně modalitních postojů představuje vyjadřování tzv. cizího mínění, k čemuž se v řečtině uplatňují souvětňé i infinitivní konstrukce (nominativ s infinitivem, event. i akuzativ s infinitivem, např. po výrazech typu λέγουσι, φασί), a vložené věty (parenthese) typu ὡς λέγουσι(ν), ὡς φασι(ν). Z lexikálních prostředků je v tomto významu často užíváno i sloveso μέλλειν, jak uvádí Peňáz (1983a:262). Svou specifickou funkci má uplatnění spojky ὡς a optativus obliquus — oba prostředky mohou (jak již bylo zmíněno výše) signalizovat, že tvrzení, event. zdůvodnění, je z hlediska mluvčího reprodukováno jako přejaté a tudíž nezaručené.

V latině se tzv. cizí mínění formálně vyjadřuje nejčastěji infinitivní vazbou, konkrétně jde o vazbu nominativu s infinitivem po pasivních tvarech sloves typu *dicor* apod., vazbu akuzativu s infinitivem po bezpodmětových výrazech typu *dicunt*, *aiunt*. Dalším prostředkem jistotní modality v latině je v rámci vyjadřování cizího mínění i užití konjunktivu (místo běžného indikativu) ve vedlejších větách důvodových. Konjunktiv v těchto větách se řídí podle souslednosti časů a mluvčí jeho užitím indikuje zprostředkovanost, nezaručenost, resp. subjektivní postoj k uváděnému důvodu.

12.6. Shrnutí

Klasická řečtina a latina se z hlediska způsobů vyjadřování jistotně modalitních postojů navzájem liší zejména s ohledem na variabilitu konstrukcí po epistémických predikátorech. Zatímco latina užívá v obsahových větách oznamovacího typu závazně infinitivních konstrukcí (s výjimkou obsahových vět po negovaných predikátorech typu *non dubito*, *non me fallit* apod.), u většiny řeckých postojoyých predikátů konkuruje infinitivní konstrukci i užití vedlejší věty uvozené spojkou ὅτι/ὡς na jedné straně, na straně druhé participiální konstrukce, přičemž volba té které konstrukce může záviset na konkrétní významové nuanci řídicího slovesa a s tím souvisejícím stupněm přesvědčení mluvčího o platnosti sdělované informace (φαίνεται + inf. „zdá se, že“ ~ střední stupeň přesvědčení × φαίνεται + part. „je zřejmé, že“ ~ vysoký stupeň přesvědčení). Zatímco konstrukci s vedlejší větou s ὅτι/ὡς lze považovat za modálně bezpříznakovou, užitím participiální konstrukce mluvčí signalizuje, že předkládá informaci objektivně pravdivou, obecně známou, jednoznačnou. Výraznou zvláštnost pak představuje především konstrukce s infinitivem, kterému proto bývá zejména po slovesech *dicendi* přisuzována specifická modální platnost — indikuje subjektivní postoj mluvčího k obsahu výpovědi, čímž se řečtina výrazně odlišuje v oblasti epistémické modalit nejen od latiny, ale i od moderních jazyků. Druhou výraznou odlišností řečtiny, která ji naopak přibližuje některým moderním jazykům, např. češtině, představuje relativní volnost v užívání slovesných časů a způsobů v závislé větě (oznamovací věty, nepřímé otázky, vztahné věty), čímž se na jedné straně otevírá prostor pro kombinaci výrazových prostředků jistotní modalit, na straně druhé může být právě volba toho kterého slovesného způsobu postojově

signifikantní (indikativ jakožto „neutrální“ forma × optativus obliquus jakožto „subjektivní“ forma ve vedlejších větách obsahových po slovesech *dicendi*). Právě v oblasti gramatických prostředků vykazuje řečtina rovněž pestřejší škálu možností vyjádření jistotní modaloty (optativ s ἄν, konjunktiv s ἄν, futurum, optativus obliquus, konjunktiv deliberativní). Co se týče nesouvětných způsobů vyjadřování jistotní modaloty, předčí tedy klasická řečtina latinu především s ohledem na možnosti i frekvenci užívání slovesných způsobů jakožto indikátorů jistotní modaloty. Na druhé straně modální slovesa, tak běžné prostředky v moderních jazycích, představují v latině i klasické řečtině spíše ojedinělý prostředek. Určitou odlišnost mezi oběma jazyky lze spatřovat také ve způsobech vyjadřování cizího mínění. Zatímco oba jazyky shodně poměrně často užívají zejména infinitivních konstrukcí po pasivních tvarech sloves *dicendi*, řečtina může mnohem širěji uplatnit i gramatický prostředek, a to optativus obliquus (užití lat. konjunktivu cizího mínění je omezeno na příslovečné věty důvodové), případně specifické lexikální prostředky, zejména sloveso μέλλειν a spojovací výraz ὥς, pro něž latina nemá paralelní výraz.

12.7. Vybrané příklady

Latina

263. Dubito, constantiam vocare an imprudentiam debeam. (Plin. Ep. 6.20.5)
264. Nam verisimile non est, hominem pauperem pauxillum parvi facere quin numum petat. (Plaut. Aul. 1.4.73)
265. Mihi quidem permagnum videtur, praesertim si iidem homines privatum non fere quemquam, praetores semper omnes amant. (Cic. Ep. ad Q. 1.1.15)
266. Itaque etiam in sepulcro Scipionum putatur is esse constitutus ex marmore. (Cic. Pro Arch. 9. 22)
267. Notavit haec Trimalchio iussitque afferri omnia et „videtis“ inquit „mulieris compedes: sic nos barcalae despoliamur. Sex pondo et selibram debet habere. Et ipse nihilo minus habeo decem pondo armillam ex millesimis Mercurii factam“. (Petr. Sat. 67.7)
268. Sed nemo annales nostros cum scriptura eorum contenderit, qui veteres populi Romani res composuere. (Tac. Ann. 4.32.3)
269. Audires ululatus feminarum, infantium quiritatus, clamores virorum. (Plin. Ep. 6.20.4)
270. Videbimur fortasse ad breve quoddam tempus cura et metu esse relevati. (Cic. In Cat. 1.13.31)
271. Quid enim tibi faciam, qui illos libros devorasti? (Cic. Ep. ad Att. 7.3.2)

Řečtina

283. Ἐγὼ δ', ἔφη, ὦ Κυαξάρη, τοσοῦτον διαφέρομαι τοῖς πρόσθεν λέγουσιν οὗτοι μὲν γὰρ φασιν ὅτι δεῖ μένοντας στρατεύεσθαι, ἐγὼ δὲ λέγω ὅτι ὅτε μὲν οἴκοι ἦν, ἐστρατευόμην. (Xen. Cyr. 6. 1. 9)
284. βουλοίμην μὲν οὖν ἀντοῦτο οὕτως γενέσθαι, εἴ τι ἄμεινον καὶ ὑμῖν καὶ ἐμοί, καὶ πλέον τί με ποιῆσαι ἀπολογούμενον. οἶμαι δὲ αὐτὸ χαλεπὸν εἶναι, καὶ οὐ πάνυ με λανθάνει, οἷόν ἐστιν. (Pl. Ap. 19a)
285. ἀλλ' ἐκεῖνοι δεινότεροι, ὦ ἄνδρες, οἱ ὑμῶν τοὺς πολλοὺς ἐκ παίδων παραλαμβάνοντες ἐπειθόν τε καὶ κατηγοροῦν ἐμοῦ οὐδὲν ἀληθές, ὡς ἔστιν τις Σωκράτης, σοφὸς ἀνὴρ, τὰ τε μετέωρα φροντιστῆς καὶ τὰ ὑπὸ γῆς πάντα ἀνεζητηκῶς καὶ τὸν ἥττω λόγον κρείττω ποιῶν. (Pl. Ap. 18b)
286. ἴσως οὖν εἴποιεν ἂν πολλοὶ τῶν φασκόντων φιλοσοφεῖν, ὅτι οὐκ ἂν ποτε ὁ δίκαιος ἄδικος γένοιτο. (Xen. Comm. 1.2.19)
287. εἰς τοῦθ' ὑπηγμένα πάντα τὰ πράγματα καὶ προειμέν' ὄρω, ὥστε δέδοικα μὴ βλάσφημον μὲν εἶπεῖν, ἀληθές δ' ἦ. (Dem. Phil. 3.1)
288. δῆλον γὰρ ὅτι ἠῦρες αὐτὸ καὶ ἔχεις. οὐ γὰρ ἂν προαπέστης. (Pl. Symp. 175d)
289. ὑμᾶς δ', ἐὰν ἀμύνησθ' ἤδη, σωφρονήσειν φημί, ... (Dem. Phil. 3.19)
290. ἀλλ' οἶδ' ἀρέσκουσ' οἷς μάλισθ' ἀδεῖν με χρή. (Soph. Ant. 89)
291. φαίνεται γὰρ ἡ νῦν Ἑλλάς καλουμένη οὐ πάλαι βεβαίως οἰκουμένη, ἀλλὰ μεταναστάσεις τε οὔσαι τὰ πρότερα καὶ ῥαδίως ἕκαστοι τὴν ἑαυτῶν ἀπολείποντες, βιαζόμενοι ὑπὸ τινων αἰεὶ πλειόνων. (Th. Hist. 1.2.1)
292. οἶσθα δὲ ὅτι ἀνάγκη λέγεσθαι ἐν τῇ Ἑλλάδι, ἃ συμβουλεύσης. (Xen. An. 2.1.17)
293. εἰ καὶ λέγειν ἅπαντες ἐβούλονθ' οἱ παρίοντες, ἐξ ὧν ὡς φαυλότατ' ἐμελλε τὰ πράγμαθ' ἔξειν, οὐκ ἂν ἠγοῦμαι δύνασθαι χειρὸν ἢ νῦν διατεθῆναι. (Dem. Phil. 3.2)
294. πρῶτοι δὲ Κορίνθιοι λέγονται ἐγγύτατα τοῦ νῦν τρόπου μεταχειρίσαι τὰ περὶ τὰς ναῦς, καὶ τριήρεις πρῶτον ἐν Κορίνθῳ τῆς Ἑλλάδος ναυπηγηθῆναι. (Th. Hist. 1.13.2)
295. Ἐρμαιον ἂν εἶη ἡμῖν, ἧ δ' ὅς, ὡς ἔοικεν, ἐμοί τε καὶ Ἀριστοδήμῳ καὶ Φαίδρῳ καὶ τοῖσδε, εἰ ὑμεῖς οἱ δυνατώτατοι πίνειν νῦν ἀπειρήκατε. (Pl. Smp. 176c)

Literatura ke kap. 11–12

Gramatiky a kompendia:

L/Ř: Basile 2001, Bauer-Grepl 1973, 1974, 1975, Borneman-Risch 1978, Crespo-Conti-Maquieira 2003, Duhoux 2000, Grepl 1979, Grepl-Karlík 1998, Humbert 1972, 1993, Chantraine 1997, Kühner-Gerth 1898, 1904, Mluvnice češtiny III, 1987, Muchnová 2004, Pinkster 1988, Rijksbaron 2002, Schwyzer-Debrunner 1966, 1988, Smyth-Messing 1984, Traina-Bertotti 1993.

Další stati:

L/Ř: Bartoněk 1979, 1980, 1989, Basset 1979, 1988, 1989, Bolkestein(ová) 1980, Crespo 1984, Daneš-Hlavsa 1987, Delaunois 1988, Denniston, Duhoux 2000, Fleischman 1982, Fournier 1946, Gerö 2002, Goodwin 1998, Hahn(ová) 1953, Karlík 1979, 1982, Kurzová 1968, 1983, Jacquinod (ed.) 1999, Méndez Dosuna 1999, Nováková-Tesařová 1980ab, 1982, 1984, Núñez 1991, Palmer F.R. 1986, Palmer L.R. 1954, Peňáz 1982, 1983ab, Pietrandrea 2005, Rijksbaron 1972, 1994, 2000, Rijksbaron-Mulder-Wakker(ová) 1998 („In the footstep of R. Kühner“), Reichová 1980ab, 1982, 1997, Pořízková 2001, 2006, Szemerényi 1951, Stahl 1907, Sweetser 1994, Tenorová-Peňázová 1982, Wakker(ová) 1994.

